

گرفت. وی دوباره به اصفهان بازگشت و از محضر درس شیخ بهایی (م ۱۰۳۱ ق) بهره‌مند گردید. در دوران ریاضت ملاصدرا در کهنک قم وی به همراه ملا عبدالرزاق لاهیجی مدت هشت سال از محضرش بهره‌برد. ملا صدرا آن دو را به دامادی برگزید و لقب «فیض» و «فیاض» را بر آنها نهاد. با مراجعت ملا صدرا به شیراز فیض نیز به همراه استاد مجدداً به شیراز سفر کرد و حدوداً دو سال در آنجا ماند. سپس به کاشان بازگشت و به تدریس، تبلیغ و تألیف مشغول شد. وی همچنین در ادبیات فارسی صاحب ذوق و قریحه است و اشعار زیبای فارسی او شاهد این مطلب است. وی در حدیث به شیوه اخباری‌ها عمل می‌کرده و این شیوه وی او را به مقابله با اصولیان، کشانده است. مخالفانش او را متهم به داشتن عقاید صوفیانه می‌کردند. صوفیه عقاید خاصی داشتند و به ظواهر شرع پایبند نبودند. ولی این اتهام واهی است. منش و آثار مرحوم فیض کاشانی نشان می‌دهد که وی عارفی عالی مقام و محدثی زبر دست و مسلمانی متعهد و زاهد بوده است.

از ویژگی‌های فیض کاشانی عدم خلط علوم مختلف با همدیگر است. او با وجودی که استاد فلسفه و عرفان و حدیث و ... است در کتب تفسیر وارد بحث‌های فلسفی نمی‌شود چنانکه در کتب حدیثی خود نیز محدث محض است و به شیوه آنان به شرح و ارزیابی احادیث پرداخته و از تأویلات عرفانی اجتناب کرده است.

فیض کاشانی رحمته‌الله دارای تألیفات متعددی در علوم مختلف است. برخی از محققان فهرستی بالغ بر یکصد و چهل کتاب و رساله را از وی گرد آورده‌اند. ^۱ در تفسیر قرآن کتاب تفسیر صافی و اصفی را نوشته است. در حدیث کتاب‌های الوافی (مجموع روایات کتب اربعه)، الشافی (خلاصه الوافی با حذف اسناد و روایات متعارضه) و نوادر الأخبار (احادیث غیر ملکوره در کتب اربعه) را تألیف کرده است. در عقائد و معارف کتب عین الیقین، اصول المعارف، و در اخلاق محجه البیضاء را به نگارش در آورده است.

سرانجام فیض کاشانی پس از ۸۴ سال عمر پربرت در سال ۱۰۹۱ هجری در زادگاهش کاشان چشم از جهان فرو بست.

۱. رک: الوافی، ج ۱، مقدمه و مقدمه دیوان فیض، ج ۱، ص ۷۵.

بخش دوم جوامع حدیثی متأخر

پس از وفات شیخ طوسی (م ۴۶۰ هجری) حدیث شیعه دچار رکودی شد که از قرن شش تا آغاز قرن یازدهم و ظهور محمدبن ثلاث دوم ادامه داشت؛ از این رو این پنج قرن را می‌توان «دوران فترت» یا دوران رکود حدیث شیعه نامید. در این مقطع تنها شاهد تعدادی تک‌نگاری‌های حدیثی در زمینه‌های مختلف هستیم اما هیچ جامع حدیثی تدوین نشد. از آنجا که کتب اربعه هیچ یک به تنهایی، دانشمندان را از مراجعه به سایر کتاب‌های حدیثی بی‌نیاز نمی‌کرد از قرن یازدهم به بعد در عصر حاکمان صفوی با رشد و توسعه تشیع در ایران، تلاش‌های جدیدی برای احیای مجدد فعالیت‌های حدیثی و تدوین کتاب‌هایی جامع‌تر با چینش‌هایی متفاوت آغاز شد. کتاب‌های الوافی، وسائل الشیعه و بحار الأنوار سه جامع حدیثی متأخر شیعه به شمار می‌روند که در این دوره سامان یافتند. در این بخش به معرفی اجمالی این آثار می‌پردازیم.

۱. فیض کاشانی و کتاب الوافی

مؤلف

محمد بن مرتضی، مشهور به ملا محسن فیض کاشانی، در سال ۱۰۰۷ هجری در کاشان متولد شد. پدرش، شاه مرتضی، مردی فقیه، متکلم، مفسر و ادیب بود. مقلدات علوم دینی را در کاشان نزد عمو و دایی‌اش فراگرفت و در بیست سالگی همراه با برادرش عبدالغفور برای ادامه تحصیل به اصفهان، که پایتخت و مرکز عالمان آن عصر بود، عزیمت کرد. وی همچنین در طی سفری به شیراز به مدت دو سال نزد سید ماجد بحرانی (م ۱۰۲۸ ق) به فراگیری علم حدیث پرداخت و از وی اجازه نقل روایت

فیض کاشانی آن گونه که خود تصریح کرده است در سال ۱۰۶۸ قمری و پس از آن سال و یک ماه تلاش، تألیف و تنظیم این مجموعه عظیم را به پایان برد.^۱

مشخصه‌های کتاب الوافی

برخی از مشخصه‌ها و مزایای آن عبارت است از:

۱. کتاب الوافی مشتمل بر تمامی احادیث کتب اربعه با حذف روایات تکراری آنهاست. کتاب الوافی بر اساس شمارشی که در چاپ جدید آن انجام گرفته است مشتمل بر ۲۵۷۰۳ حدیث است. این عدد می‌تواند نشان‌دهنده تعداد تقریبی روایات کتب اربعه با حذف مکررات آنها نیز باشد.
۲. توضیح و شرح مختصر بسیاری از روایات با عنوان «بیان» بی‌شک توضیحات عالمانه و ارزشمند فیض کاشانی در ذیل روایات یکی از مهم‌ترین مزایای الوافی نسبت به دیگر جوامع حدیثی به شمار می‌رود؛ امری که موجب شده است الوافی به عنوان یکی از بهترین شروح بر احادیث کتب اربعه نیز به شمار آید.
۳. کار هم قرار گرفتن روایات مرتبط با یک موضوع از کتب اربعه.
۴. مشخص کردن اختلافات عمده سندی یا متنی بین کتب اربعه.
۵. بیان جمع و تاریل احادیث متعارض که در برخی موارد با وجه جمع‌های شیخ طوسی متفاوت است.
۶. ذکر آیات قرآنی متناسب با موضوع در آغاز هر بخش.
۷. اهتمام اصلی فیض کاشانی نسبت به کتاب الکافی است. وی معمولاً عناوین کتاب الکافی را نقل کرده است. در ابتدا تمامی احادیث این کتاب را نقل می‌کند و سپس در ادامه به تهذیب الأحکام و من لا یحضره الفقیه می‌پردازد.^۲

۱۰. کتاب المعایش و الکاسب و المعاملات (شامل مباحثی همچون صناعات، تجارت، زراعت، اجاره، دیون، ضمان، رهن و امثال).
۱۱. کتاب المطاعم و المشارب و التجملات (تجملات شامل مباحثی همچون: ملایس، مرکب، مساکن و دواجن است).
۱۲. کتاب النکاح و الطلاق و الولادات
۱۳. کتاب الجنائز و القرائن و الوصیات (کتاب القرائن مشتمل بر مباحث ارث است).
۱۴. کتاب الروضة الجامعة للمفترقات
۱. تاریخ حدیث، ص ۱۶۷ به نقل از فهرست مؤلفات فیض کاشانی.
۲. الوافی، ج ۱، ص ۴۰.

کتاب الوافی

مروم فیض کاشانی کتاب خود را الوافی نامیده است و در این باره می‌نویسد: «استغنیه بالوافی لوفائه بالمهمات و کشف المبهمات»؛ یعنی این کتاب را از آن جهت الوافی نامیدم که تمام مباحث مهم را در بر دارد و از مطالب مبهم پرده برمی‌دارد.

وی در مقدمه کتاب الوافی انگیزه خود از تألیف این کتاب را مشاهده‌کاستی‌های موجود در کتب اربعه بیان کرده است. این کاستی‌ها از نظر فیض عبارت‌اند از:

۱. کامل نبودن هر یک از کتب اربعه به تنهایی؛ مثلاً، کافی و فقیه روایات متعارض را در بر ندارند؛ چنان‌که تهذیب و فقیه نیز فاقد روایات اصول‌اند.
۲. مشکل بودن مراجعه به آنها به علت اختلاف عناوین ابواب هر یک از کتاب‌ها؛ زیرا عناوینی که مؤلفان این کتاب‌ها برای باب‌بندی روایات استفاده کرده‌اند یکسان نیست و این امر مراجعه به این کتاب‌ها را دشوار ساخته است.
۳. پراکندگی روایات هم‌مضمون؛ روایات مرتبط و هم‌مضمون بسیاری در هر یک از این چهار کتاب وجود دارد که در لابه‌لای ابواب این کتاب‌ها به صورت پراکنده ذکر شده است.

۴. وجود روایات تکراری در کتب اربعه؛ روایاتی که در کتب اربعه عیناً یا با اندکی تفاوت تکرار شده است.^۲

الوافی دارای ۳ مقدمه، ۱۴ جزء^۳ و یک خاتمه (شامل مشیخه فقیه و تهذیبین) است.

۲. همان، ص ۴ و ۵.

۱. همان، ص ۷.

۳. جزء‌های الوافی عبارت‌اند از:

۱. کتاب العقل و العلم و التوحید.

۲. کتاب الحجة.

۳. کتاب ایمان و الکفر.

۴. کتاب الطهارة و التزین.

۵. کتاب الصلاة و الدعاء و القرآن.

۶. کتاب الزکاة و الخمس و المیزات (میراث شامل: قرض، عتق، مکانبه، وقف و هبه).

۷. کتاب الصیام و الاعتکاف و المعاهدات.

۸. کتاب الحج و العمرة و الزیارات.

۹. کتاب الحسبة و الأحکام و الشهادات (کتاب الحسبة شامل مباحث حدود، جهاد، قصاص و دیات است).

استفاده از عدد به جای اسامی راویان؛ مانند: «الثلاثة» به جای «علی بن ابراهیم عن

ابیة عن ابن ابی عمیر»

به کاربردن نسبت یا وصف به جای نام کامل راوی؛ مانند: «سراد» به جای «حسن

بن محبوب»، «سیاری» به جای «أحمد بن محمد»، «مشایخ» به جای «محمد بن

العمان، عن أحمد بن محمد بن الحسن بن ابیة محمد بن حسن بن الولید»

اکتفا به اسم و حذف نام پدر؛ مانند: «محمد» در ابتدای سند به جای «محمد بن

یحیی العطار»

تذکر: برای سهولت اطلاع از اختصاراتی که در کار رفته در اسناد الوافی فرزندان فیض

کاشانی، مرحوم علم الهدی، جداولهایی را با استفاده از مقدمه کتاب تهیه کرده است که

در آغاز برخی از مجلدات چاپ‌های جدید الوافی آمده است.

۳. در مواردی که تنها بخشی از سند مختلف بوده است مؤلف سعی کرده با

شیوه‌ای ابتکاری و دقیق به نحوی عمل کند که بخش‌های مشترک و مختلف سند از

هم قابل تشخیص باشد.

تذکر: گاهی برای مشخص کردن بخش مشترک، اعم از متن و سند، از رمز «ش»

استفاده کرده است؛ مانند:

ح ۱۹۸۲: (کافی) العدة، عن سهل، عن (التهدیب) السرد، عن ابراهیم بن مهزم

(کافی)، عن طلحة بن زيد (ش)، عن ابی عبدالله علیه السلام قال: من انهمک فی اکل

الطین فقد شُرک فی ذم نفسه.

به نظر شما سند این روایات در کتاب کافی و تهذیب چگونه است؟

سند این روایت در کافی (ج ۶، ص ۲۶۵، ح ۳) چنین آمده است:

عدة من اصحابنا، عن سهل بن زياد، عن ابن محبوب، عن ابراهیم بن مهزم، عن

طلحة بن زيد، عن ابی عبدالله علیه السلام ان علیاً علیه السلام قال: ...

و در تهذیب (ج ۹، ص ۹۰، ح ۳۸۲) چنین آمده است:

الحسن بن محبوب، عن ابراهیم بن مهزم، عن ابی عبدالله علیه السلام ان علیاً علیه السلام قال: ...

با تأمل در عبارات فوق روشن می‌شود که چگونه مرحوم فیض این دو سند را به

گونه‌ای نقل کرده است که موارد اختلاف و اشتراک آنها به خوبی قابل تشخیص باشد؛

وی سند را با عبارت کافی، که آغاز سند آن کامل است، شروع می‌کند و سپس با اشاره

به نام تهذیب مشخص می‌کند که شیخ طوسی سند را با نام حسن بن محبوب (سرد)

علت کم توجهی به کتاب الوافی

با وجود همه مزایایی که در کتاب الوافی بوده این کتاب با استقبال چندانی از سوی

فقیهان مواجه نشده است. در این باره می‌توان به عوامل زیر اشاره کرد:

۱. اکتفا کردن مرحوم فیض به کتب اربعه و گردآوری نکردن روایات از دیگر

کتب حدیثی.

۲. تدوین کتاب و سائل الشیعه با فاصله اندکی پس از الوافی و استقبال فقیهان

از این کتاب.

۳. رعایت نکردن ترتیب رایج و متعارف کتاب‌های فقهی شیعه.

۴. استفاده از رموز و علائم اختصاری خاص (اختصارات غیر متعارف).

اما با توجه به مزایای متعدد الوافی، به ویژه شروع و توضیحات ارزشمند آن،

شایسته است محققان معاصر با عنایت بیشتری به این کتاب مراجعه کنند و

در احیای آن بیش از پیش بکوشند.

چاپ‌ها (برای مطالعه بیشتر)

الوافی دارای دو چاپ است: ۱. چاپ سنگی که در ۳ جلد رحلی و قطور به چاپ

رسیده است؛ ۲. چاپ جدید که توسط مرکز تحقیقات علمی کتابخانه امام علی علیه السلام

اصفهان ارائه شده و در آن متن الوافی (غیر از خاتمه) در ۲۶ جلد عرضه گردیده است.

در این چاپ به جای رموز «کا»، «یب» و «یه» از نام کامل الکافی، تهذیب و فقه استفاده

شده و آدرس کامل روایات نیز در داخل پرانتز از کتب سه گانه مزبور نقل شده است.

تذکر: متن کتاب الوافی در نرم افزار «جامع فقه اهل البیت» آمده است.

ویژگی‌های شیوه گزارش اسناد در الوافی (برای مطالعه بیشتر)

۱. در نقل سند بر اساس کتابی که روایت از آن نقل شده عمل کرده است؛ از این رو در

صورتی که سند کامل بوده، کامل و اگر بخشی از آن نقل شده، همان بخش را نقل کرده

است؛ لذا برای تکمیل اسناد فقیه و تهذیب مشیخه آنها را در خاتمه کتاب آورده است.

۲. استفاده از شیوه‌های مختلف برای اختصار در اسناد: فیض در اسامی راویان، با

وضع تعابیر اختصاری ویژه‌ای سعی کرده است سندها را تا حد زیادی مختصر سازد.

برخی از این شیوه‌ها عبارت‌اند از:

- تنبیه یا جمع بستن اسم یا نسبت؛ مانند: «القمیان» به جای «الوعلی الاشعری عن

محمد بن عبدالجبار»

شیخ حر عاملی بعد از آن به مشهد مقدس بازگشت و تا آخر عمر در آنجا ماند تا آنکه سرانجام به سال ۱۴۰۴ ق در آن دیار دیده از جهان فرویست و در جوار حرم رضوی به خاک سپرده شد.^۱

کتاب وسائل الشیعه

نام کامل این کتاب تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه است. یعنی کتابی که به تبیین و تفصیل احادیث شیعه که همان ابزارهای لازم برای به دست آوردن احکام و مسائل شریعت‌اند پرداخته است. موضوع این کتاب روایات فقهی شیعه است، اگرچه به مناسبت برخی از ابواب، پاره‌ای از روایات غیر فقهی نیز مانند مباحث اخلاقی و آداب در آن آمده است.^۲

وسائل الشیعه بی تردید یکی از مهم‌ترین و کارآمدترین جوامع حدیثی در حوزه فقه شیعه است که از زمان تألیف تاکنون همواره مورد توجه فقهای و عالمان شیعه بوده است و امروزه نسبی از ارکان اصلی استنباط احکام شرعی و اجتهاد در حوزه‌های علمی شیعه به شمار می‌رود. به نحوی که امروزه تقریباً هیچ فقیه و مجتهدی را نمی‌توان یافت مگر آنکه مکرراً به این کتاب به عنوان سوره‌مندترین و معتبرترین منبع استنباط احکام فقهی مراجعه کرده و از آن بهره‌مند گشته است.

شیخ حر قریب دو سوم این کار بزرگ را در زادگاهش «مشغری» به رشته تحریر در آورد و در سال ۱۰۸۸ در مشهد مقدس آن را به اتمام رساند. وی قریب بیست سال به گردآوری، تنظیم و تحقیق کتاب پرداخت و پس از تألیف دوبار موفق به بازنویسی کلی و تجدید نظر در آن گردید.

می‌نویسد: «شیخ حر در زمان اقامتش در اصفهان روزی به مجلس شاه سلیمان صفوی رفت و بدون اجازه شاه در بالای مجلس و نزد شاه نشست. به طوری که بین او و شاه یک مکتا بیشتر فاصله نبود شاه پرسید: این شخص کیست؟ گفتند: یکی از عالمان بزرگ عرب است به نام محمد بن حسن حر عاملی. شاه به شیخ حر گفت: فرق میان حر و حر چند است؟ شیخ بند رنگ پاسخ داد: یک مکتا. شاه از حاضر جواسی و شجاعت شیخ یکم خورده» اعیان الشیعه، ج ۹، ص ۱۶۸.

۱. همان، ج ۹، ص ۱۶۷.
۲. مثلاً در کتاب الجهاد (جلد ۱۵ و مسائل الشیعه) پس از ذکر احادیث فقهی جهاد با دشمن، بحث گسترده‌ای را تحت عنوان «ابواب جهاد النفس و ما یناسبه» مطرح کرده و در آن احادیث اخلاقی متعددی را در موضوعاتی همچون توکل، تقوا، ورع، عفت، تواضع و... ذکر کرده است. این بخش مستقلاً با نام ترجمه جهاد النفس و مسائل الشیعه به چاپ رسیده است.

آغاز کرده است و چون لفظ «عن طلحه بن زید» تنها در کافی وجود داشته با اشاره به نام کافی این اضافه را ذکر کرده سپس با آوردن رمز «ش» مشخص کرده که بقیه سند بین دو کتاب مشترک است.

۲. شیخ حر عاملی و کتاب وسائل الشیعه

مؤلف

محمد بن حسن بن علی، معروف به شیخ حر عاملی آنگونه که خود نوشته است؛ در شب جمعه ۸ رجب سال ۱۰۳۳ هجری در روستای مشغری از توابع جُبع در منطقه جبل عامل لبنان دیده به جهان گشود.^۱ جبل عامل زادگاه شخصیت‌های برجسته‌ای از عالمان شیعه همچون محقق ثانی (م ۹۴۰ ق)، شهید اول (م ۷۸۶ ق)، شهید ثانی (م ۹۶۶ ق) و شیخ بهایی (م ۱۰۳۰ ق) است.^۲ پیشینه تشیع در منطقه جبل عامل به زمان تبعید ابوذر غفاری^۳ به آن سامان برمی‌گردد.

شیخ حر عاملی تحصیلات خود را در زادگاهش مشغری نزد پدر، عمو و جمعی دیگر از عالمان آن دیار آغاز کرد. در جُبع نیز نزد عمو و زین‌الدین محمد (نوه صاحب‌معالم) و تعدادی از مشایخ آن دیار تحصیلات خود را ادامه داد. وی تا چهل سالگی در منطقه جبل عامل زندگی می‌کرد و در این مدت دوبار به سفر حج مشرف گردید. در سال ۱۰۷۳ هجری برای زیارت ائمه معصومان^{علیهم‌السلام} به عراق رفت و از آنجا برای زیارت امام رضا^{علیه‌السلام} عازم مشهد مقدس گشت و در آنجا ساکن شد.^۴ در سال ۱۰۸۷ و ۱۰۸۸ نیز دو بار به زیارت حج و ائمه معصومان^{علیهم‌السلام} در عراق مشرف شد و بعد از آن به اصفهان رفت و به دیدار عالمان بزرگ اصفهان، مانند علامه مجلسی^۵ نایل آمد. وی در آن سفر به علامه مجلسی اجازه روایت داد و علامه نیز به شیخ حر اجازه روایت داد.

۱. امل‌الآمل، ج ۱، ص ۱۴۱.
۲. برای آشنایی با عالمان این خطه رک: امل‌الآمل فی علمه، جبل عامل از شیخ حر عاملی.
۳. چندی بن چناده معروف به ابوذر غفاری (م ۳۱ ق) نخستین مبلغ شیعه در منطقه شام و لبنان است. شیخ حر در این باره می‌نویسد: «هنگامی که عثمان ابوذر را به شام تبعید کرد ابوذر مدتی در آن سامان ماند و گروه زیادی بدین وسیله شیعه شدند. سپس معاویه او را به روستاهای تبعید کرد و او به جبل عامل آمد و از آن زمان مردم این منطقه به تشیع رو آوردند.» امل‌الآمل، ج ۱، ص ۱۳.
۴. همان، ج ۱، ص ۱۲۲.
۵. سید محسن امین حکایتی جالب از ملاقات شیخ حر در اصفهان با شاه صفوی نقل کرده است و

مشخصه‌های کتاب وسائل الشیعه

برخی از مزایا و مشخصه‌های کتاب عبارت است از:

۱. جامعیت کتاب نسبت به احادیث فقهی اعم از متعارض و غیر متعارض؛ این اثر شامل قریب به اتفاق احادیث فقهی و از جامع‌ترین کتب احادیث فقهی شیعه است. مقایسه آمار روایات فقهی وسائل الشیعه با روایات فقهی دیگر جوامع حدیثی به خوبی مؤید این نکته است. شمار روایات نقل شده در این کتاب بر اساس چاپ مؤسسه آل البیت ۳۵۸۶۸ حدیث است. مؤلف به کتب اربعه اکتفا نکرده و با تسبیح گسترده روایات فقهی را از بیش از هشتاد کتاب روایی معتبر شیعه گردآورده است.^۱
۲. گردآوری و تنظیم احادیث با اسناد یا متون مختلف در باب مناسب و در کنار یکدیگر، این امر امکان مقابله متون و اسناد مشابه را فراهم ساخته است.
۳. عنوان دهی ابواب مطابق فتوای خود؛ شیخ حر در عنوان باب‌ها بر داشت خود را از احادیث باب مطرح کرده است.

به نمونه‌هایی از عناوین ابواب توجه کنید: باب استحباب التخنم بالعقیق،^۲ باب کراهة الصلاة فی بیت فیه خمر،^۳ باب عدم جواز اخذ الاجرة علی الاذان،^۴ باب تأکد استحباب التسیب ثلاثاً فی الركوع و السجود.^۵

۴. تقدیم احادیث قوی‌تر و مطابق عنوان باب: در هر باب غالباً روایاتی که از سند و دلالت قوی‌تری برخوردارند مقدم شده‌اند بر روایاتی که عنوان باب نیز به استناد آنها تنظیم شده است.

۵. پرهیز از تکرار حدیث؛ مؤلف از تکرار حدیث پرهیز و صرفاً در پایان باب اشاره می‌کند که در ابواب گذشته یا آینده چنین روایاتی وجود دارد.

۱۱. احادیث مضمر و تعین مضمر عنه (کسی که به جای ذکر نامش از ضمیر استفاده شده است).

۱۲. احوال راویان حدیث به ترتیب حروف الفبا؛ این بخش کتاب رجالی مختصر و سوده‌مندی است که شیخ حر عاملی در آن راویان بسیاری را توثیق نموده است.

۱. سیزده کتاب از کتاب‌های شیخ صدوق (همانند خصال و علل الشرائع و غیره اخبار و...) همچنین ارشاد و اهالی و مقبذ (همگی از شیخ مفید)، اهالی و مصباح المتهجد (از شیخ طوسی)، مسائل علی بن جعفر، قرب الاسناد محاسن برقی، نهج البلاغه، تحف العقول، مجمع البیان و کامل الزیارات و... از مصادر شیخ حر عاملی در تألیف کتاب وسائل هستند.

۲. همان، ص ۱۵۳.

۳. همان، ج ۶، ص ۳۰۲.

۴. همان، ص ۴۲۷.

مرحوم شیخ حر در مقدمه وسائل الشیعه در بیان انگیزه‌اش از تألیف کتاب، ابتدا به اشکالات و مشکلاتی که در استفاده از کتاب‌های حدیثی همچون کتب اربعه وجود داشته است اشاره می‌کند. اشکالاتی مانند:

- پراکندگی روایات مربوط به یک موضوع.
- اختلاف شیوه‌های انتخاب احادیث و ابواب کتاب.
- تکرار احادیث به صورت گسترده.
- اشتمال کتاب‌های فقهی بر مباحث غیر فقهی و همچنین عدم ذکر بسیاری از احادیث فقهی.

از آنجا که مهم‌ترین و متعارف‌ترین کتاب فقهی در آن عصر، کتاب شرایع الاسلام محقق حلی (م ۶۷۶ق) بوده است، لذا شیخ حر، کتاب وسائل الشیعه را بر اساس تزیین و ترتیب این کتاب تدوین کرده و غالباً ابواب با عناوین کتاب شرایع الاسلام هماهنگ است. بنابراین وسائل الشیعه را می‌توان شرح حدیثی کتاب شرایع به شمار آورد.

شیخ حر عاملی کتاب وسائل الشیعه را در ضمن سه بخش تألیف کرده است:

- الف) ابواب مقدمة العبادات
- ب) بخش اصلی کتاب که مشتمل بر ۵۰ کتاب فقهی، از کتاب طهارت تا کتاب دیات است.

ج) خاتمه کتاب که شامل ۱۲ بخش با عنوان فائده است.^۱

۱. این فوائد عبارت‌اند از:

۱. طرق و اسانید شیخ صدوق که معمولاً در کتاب من لا یحضره الفقیه نیامده است.
۲. طرق و اسانید شیخ طوسی که در آخر تهذیب و استبصار آمده است.
۳. طرق و اسانید کلینی و مراد از عده‌هایی که از آنان نقل حدیث نموده است.
۴. مآخذ و منابع کتاب وسائل؛
۵. طرقی که مؤلف به وسیله آنها از مؤلفان منابع مزبور نقل حدیث می‌کند.
۶. ابیات صحت منابع مزبور.
۷. اصحاب اجماع و صاحبان اصول احادیث و جمعی که توسط انمه توثیق شده‌اند.
۸. قرآنی که موجب وثوق به صدور حدیث می‌شود.
۹. استدلال بر صحت کتب حدیثی که از آنها نقل کرده است و اعتراض به اصطلاح جدید علمای درایه که احادیث را به چهار نوع تقسیم کرده‌اند.
۱۰. جواب به اعتراضات وارد بر اخباریان.

رحلی،^۱ امروزه دارای دو چاپ مشهور است که هر یک با تصحیح و تعلیقاتی سودمند به طبع رسیده است.

۱. در ۲۰ جلد که جلد نخست آن با تصحیح و تعلیقات آیت الله ربانی شیرازی و مابقی با تصحیح و تحقیق آقای شیخ محمد رازی و تعلیقات ارزشمند علامه ابوالحسن شعرانی منتشر شد. این مجموعه با اشاره آیت الله بروجردی و در بین سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۵ آماده شد. این چاپ موجب رواج کتاب و سائل الشیعه و رفع برخی از اشکالات آن گردید.

۲. در ۳۰ جلد با تصحیح و تعلیقات سودمند گروهی از محققان مؤسسه آل البیت تنظیم و در سال ۱۳۷۰ هجری شمسی منتشر گردید. از مزایای این چاپ، افزودن تعلیقات شیخ حر عاملی بر وسائل در پاورقی کتاب و درج شماره مسلسل روایات است.

مستدرک الوسائل (برای مطالعه بیشتر)

مرحوم میرزا حسین نوری (م ۱۳۲۰ ق) کتاب مستدرک الوسائل را در تکمیل کتاب و سائل الشیعه نگاشته است. ایشان می‌فرماید:

در کتب اصحاب به احادیثی برخوردیم که در کتاب و سائل الشیعه وجود

نداشت به جهت آنکه مؤلف و سائل اطلاعی از آن کتاب نداشته و با بدان

اعتماد نداشته است؛ در حالی که ما دلایلی در اعتماد بر آن کتاب داریم.

همچنین در همان کتاب‌های مورد اعتماد شیخ حر عاملی نیز احادیثی

وجود داشت که در ذیل عنوان خود نیامده بودند. همه این دو گروه

احادیث را جمع کرده و به ترتیب کتاب و سائل مرتب کردم.^۲

اگرچه مرحوم نوری زحمت زیادی را در تألیف این کتاب متحمل شده است، ولی چون معمول احادیث آن از کتب ضعیف و یا به صورت مرسل و سند ناآشناست این کتاب مورد توجه فقها قرار نگرفته است.

۳. علامه مجلسی و بحار الأنوار

محمدباقر فرزند محمدتقی مجلسی،^۳ معروف به علامه مجلسی در سال ۱۰۳۷

۲. مستدرک الوسائل، ج ۱، ص ۶۰.

۱. الذریعه، ج ۴، ص ۳۵۲.

۳. پدبزرگ علامه، ملا مقصود از دانشمندان بافتوا بود. وی به خاطر کلام زیبا و اشعار دانشی و رفتار و گفتار نیکو در محافل و مجالس به مجلسی ملقب شده بود و به همین جهت این خاندان عالی قدر نیز بدین نام شهرت یافتند.

۶. تقطیع روایات: ایشان همچنین برای اختصار و اکتفا به بخش مورد نظر به تقطیع روایات پرداخته است. این کار گرچه موجب جلوگیری از افزایش حجم کتاب شد، متأسفانه در بعضی از موارد موجب از دست رفتن پارای از قرائن موجود در حدیث گردیده است.

۷. تعیین مصدر روایت در آغاز سند: در ابتدای سندهایی که از کتب اربعه نقل شده، نام مؤلفان کتاب‌ها مقدم شده و در سایر کتاب‌ها به نام کتاب و مؤلف تصریح شده است. اسامی مؤلفان کتب اربعه در آغاز اسناد و سائل این گونه آمده است: محمد بن یعقوب برای شیخ کلینی، محمد بن علی بن الحسین برای شیخ صدوق و محمد بن الحسن برای شیخ طوسی.

نمونه‌ای از روایات کتاب و سائل الشیعه^۱
أَبُو آبٍ أَحْكَامُ الْمَلَائِكِ وَ لَوْ فِي غَيْرِ الصَّلَاةِ

۱. بَابُ اسْتِخْطَابِ الثَّجَلِ وَ كَرَاهَةِ الثَّيَابِ

۵۷۳۸. مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ ابْنِ فَضَالٍ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخَمَلِيِّ عَنْ أَبِيهِائِهِمْ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ إِنْ أَلَّكَ عَزَّ وَ جَلَّ بِجِبِّ الْجَمَالِ وَ الثَّجَلِ وَ يَبْغِضُ الثَّيَابَ وَ الثَّيَابُ.

۵۷۳۹. وَ عَنْهُ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ الْقَاسِمِ بْنِ يَحْيَى عَنْ جَدِّهِ الْحَسَنِ بْنِ زَائِدٍ عَنْ أَبِيصِيرٍ قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ وَ يُحِبُّ أَنْ يَرَى أَقْرَبِيهِ عَلَى عَيْدِهِ.

۵۷۴۰. وَ عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَشْبَاطٍ عَنْ رَوَاهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ إِنْ أَلَّكَ اللَّهُ عَلَى عَيْدٍ يَنْفَعُ أَحَدًا أَنْ يَرَاهَا عَلَيْهِ لِأَنَّهُ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ. ...

۵۷۴۴. مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ فِي الْإِخْصَالِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ يَعْقُوبَ بْنِ بُزَيْدٍ عَنْ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ ابْنِ رَبَاطٍ عَنْ الْعَلِيِّ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ ثَلَاثَةٌ أَفْشَاءُ لَا يَحْسِبُ اللَّهُ عَلَيْهَا الْمُؤْمِنَ طَعَامًا بَأْكُلُهُ وَ ثَوْبًا يَلْبَسُهُ وَ زَوْجَةً صَارِعَةً تُقَاتِلُهُ وَ يَخْشَى بِهَا قَوْجَهُ.

چاپ‌ها (برای مطالعه بیشتر)

و سائل الشیعه علاوه بر چاپ‌های سنگی قدیمی شش جلدی و سپس سه جلدی قطع

شهر اصفهان را نیز بر عهده داشت.^۱

علامه مجلسی پس از عمری تلاش خستگی ناپذیر و تعلیم و تربیت صدها شاگرد و دانشمند و تألیف و تصنیف و ترجمه دهها کتاب سودمند به عربی و فارسی، سرانجام در شب ۲۷ ماه مبارک رمضان سال ۱۱۱۰ هجری در سن ۷۳ سالگی در شهر اصفهان چشم از جهان فرو بست و در مسجد جامع اصفهان در جوار قبر پدر علامه اش مدفون گردید.^۲

شهرت علامه مجلسی، گذشته از مقام علمی و جامعیت و مرجعیتی که در دولت صفویه داشته، اصولاً مرهون تألیفات بسیار اوست.^۳ علامه مجلسی بیش از هفتاد کتاب و رساله فارسی در موضوعات مختلف تألیف کرده است که از آن میان آثار ذیل را می توان نام برد:

- حلیۃ المقتین در باره آداب و مستحبات زندگی فردی و اجتماعی.
- حیات القلوب در باره زندگی انبیا و ائمه اطهار علیهم السلام.
- زاد المعاد در موضوع ادعیه.

۱. نمونه ای از شوق طبعی مجلسی، نقل کرده اند که ملا خلیل قزوینی از دانشمندان نامدار و معاصر مجلسی، قائل به حرمت دخالتیات بود و در این باره اصرار داشت. وی در این باره رساله ای نوشت و سعی کرد که این حرمت را به گونه ای به اثبات برساند که جای بحث و گفت و گو و اشکال و ایراد برای کسی باقی نماند. سپس نگارش آن را به کاتبی خوش خط سپرد و برای آن جلای ظریف در نظر گرفت و سپس آن را در پارچه ای مرغوب پیچید و چون شنیده بود که مجلسی به قلان علاقه مند است آن را برای وی به اصفهان فرستاد. مجلسی پس از مطالعه کتاب، به عنوان تشکر از زحمات مؤلف، روکش پارچه ای را بر آن تیاکو کرد و برای وی فرستاد. علی دواتی، مفاتیح اسلام، ج ۸، علامه مجلسی بزرگمرد علم و دین، ص ۲۸۷.

۲. این بیت شعر مائة تاریخ روز، ماه و سال رحلت آن مرحوم است و الحق که نیکو سروده شده است:

ماه رمضان جو بیست و هفتش کم شد تسارینح و فسات باقر اعلم شد

توضیح اینکه، عبارت ماه رمضان به حساب ایجاب عدد ۱۱۳۷ می شود که اگر عدد ۲۷ را از آن کم کنیم، سال وفات علامه (م ۱۱۱۰ ق) به دست خواهد آمد. ضمناً شاعر نکته ستیج با کسر بیست و هفت از ماه

رمضان اشاره به روز، ماه و سال واقعه فوت او نیز کرده است.

۳. برای آشنایی با فهرست آثار علامه مجلسی، رک: احمد عابدی، آشنایی با بحار الأنوار، ص ۶۱، شامل نام ۲۰ اثر به عربی و ۷۴ اثر به فارسی؛ نیز رک: مقاله «فهرست تصنیفات و تألیفات محمد باقر مجلسی»، محمد شبیلی، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مشهد، س ۱۰، ش ۲، ۱۳۲۱ ش، ص ۲۱۰-۲۱۳.

هجری در شهر اصفهان در خانواده ای اهل علم و فضیلت دیده به جهان گشود. پدر علامه، ملا محمد تقی مجلسی، معروف به مجلسی اول (۱۰۰۳-۱۰۷۰ ق) محدث و فقیهی بزرگ و از شاگردان شیخ بهایی و میرداماد است که در زمان خویش مرجعیت تقلید و امامت جمعه اصفهان را به عهده داشت.

علامه مجلسی تحصیلات خود را از چهار سالگی نزد پدر علامه اش آغاز کرد.^۱ وی از همان اوان کودکی با هوشی سرشار و پشتکاری زیاد، به تحصیل علوم متداول عصر پرداخت. در اندک زمانی همه علوم رسمی زمان خود را فرا گرفت.^۲

علامه محمد باقر مجلسی در علوم اسلامی رایج آن عصر به تحصیل پرداخت، اما از آنجا که پدرش گرایش حدیثی داشت و خود نیز علوم گوناگون اسلامی را برگرفته از حدیث می دانست، ادامه تحصیلات خود را صرف پژوهش های حدیثی کرد. علامه مجلسی در علوم مختلف اسلامی مانند تفسیر، حدیث، فقه، اصول، تاریخ، رجال و درایه سرآمد عصر خود بود و تمام همت خویش را به نشر روایات معصومان علیهم السلام اختصاص داد.

علامه مجلسی در سال ۱۰۹۸ از سوی شاه سلیمان صفوی به سمت شیخ الاسلامی اصفهان منصوب شد. علامه این منصب را با اصرار شاه پذیرفت. شیخ الاسلام بالاترین و مهم ترین منصب دینی و اجرایی در آن عصر بود. او قاضی و حاکم در مشاجرات و دعاوی بود. تمام امور دینی زیر نظر مستقیم او انجام می گرفت و تمام وجوهات به محضر او فرستاده می شد. شیخ الاسلام سرپرستی در ماندگان و ایام و ... را نیز بر عهده داشت. علامه تا پایان عمر خویش عهده دار این وظیفه مهم بود.

علامه مجلسی از این منصب حداکثر استفاده را نمود و تا سر حد امکان در ترویج علم و حدیث شیعه و حمایت از مردم بی پناه و امر به معروف و نهی از منکر و مبارزه با ستم و زورگویی کوشید.^۳ علامه مجلسی همچنین امامت جمعه

۱. زندگی نامه علامه مجلسی، ج ۱، ص ۵۵. ۲. همان، ص ۲۲۶.

۳. برای توضیح بیشتر در این باره رک: مقاله «شرح حال علامه مجلسی»، علی دواتی، شناخت نامه علامه مجلسی، ج ۱، ص ۲۴-۲۶.

در باره فعالیت های سیاسی علامه مجلسی و ارتباط وی با حکومت صفوی، رک: مقاله «کتاب شناسی و زندگی سیاسی علامه مجلسی»، ابو الفضل سلطان محمدی، یادنامه مجلسی، ج ۲، ص ۳۰-۳۰.

برای ده کتاب حدیثی غیر فقهی^۱ به نام فهرس مصنفات الأصحاب فراهم آورد تا بدین وسیله دسترسی به موضوعات آنها راحت شود. وی در این اثر بدون آنکه متن روایات آن کتاب‌ها را نقل کند در ذیل عناوین موضوعات به ذکر آدرس روایت در هر کتاب بسنده کرد. این فهرست در سال ۱۰۷۰ هجری به پایان رسید. علامه پس از مدتی به دلیل مشکلاتی که در استفاده از این اثر برای مشاهده روایات یک موضوع وجود داشت تصمیم گرفت تا استفاده از این فهرست به جای ذکر شماره روایت، متن کامل آن را نقل کند و علاوه بر آن ده کتاب از منابع دیگر روایی نیز بهره گیرد. شیوه علامه چنین بود که بر اساس فهرست مزبور ابتدا باب‌های کتاب را مشخص و سپس روایات را در ذیل عناوین ابواب درج می‌کرد این تصمیمی بود که به تألیف بزرگ‌ترین مجموعه حدیثی شیعه، یعنی بحار الأنوار، منجر شد.

تدوین این مجموعه عظیم تا پایان عمر علامه مجلسی یعنی قریب به چهل سال به طول انجامید.

همکاران علامه مجلسی: طرح تدوین بحار، تبیین موضوعات اصلی و فرعی و انتخاب روایات ده کتاب اول و نیز انتخاب آیات مربوط به موضوعات و نوشتن شرح بر روایات از کارهای اختصاصی علامه در تألیف بحار به شمار می‌رود، اما با توجه به اشغالات علمی، سیاسی و اجتماعی علامه مجلسی و گستردگی کار تدوین و تحقیق مجموعه سترگی همچون بحار الأنوار، عده‌ای علامه مجلسی را در این کار عظیم یاری رسانند. که از آن جمله‌اند: آمنه خاتون، خواهر مرحوم مجلسی، میرزا عبدالله افندی و سید نعمت‌الله جزائری.

منابع بحار الأنوار: در تألیف بحار الأنوار از منابع بسیاری استفاده شده است. مرحوم مجلسی در مقدمه بحار، ابتدا نام ۳۷۸ کتاب شیعی را به عنوان مصادر بحار آورده

۱. عناوین این ده کتاب و رموز هر یک عبارت است از: اهالی (با رمز لی)، خصال (با رمز ل)، عبود اخبار الاضیاع (با رمز د)، علل الشرائع (با رمز ع)، معالی الأخبار (با رمز مع) و توحید صدوق (با رمز بد) که این کتاب‌ها همگی از آثار شیخ صدوق است. عناوین سایر کتاب‌ها نیز بدین شرح است: قرب الاسناد حمیری (با رمز ب)، اهالی یا مجالس شیخ طوسی (با رمز ما)، تفسیر علی بن ابراهیم ققی (با رمز فس)، احتجاج طبرسی (با رمز ج).

۲. این فهرست که سنگ‌بنای اولیه بحار به شمار می‌آید، هم‌اکنون در جلد ۱۰۳ بحار (چاپ بیروت) عیناً به خط علامه مجلسی چاپ شده است.

برای وی بیش از ده اثر به زبان عربی نیز نام برده‌اند که برخی از آنها چندین مجلد است، مانند:

- بحار الأنوار: دائرة المعارف احادیث شیعه در ۱۱۰ جلد.

- مرآة العقول: شرح الکافی در ۲۶ جلد.

- ملل الاخیار: شرح تهذیب الأحکام در ۱۶ جلد.

کتاب بحار الأنوار

مهم‌ترین اثر علامه مجلسی کتاب بحار الأنوار است نام کامل این اثر بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار^۱ است. به معنی: دریاهای نور، در برگزیده گوهرهای احادیث پیشوایان پاک.

کتاب بحار الأنوار، دائرة المعارف بزرگ حدیث شیعه است که تمام مسائل دینی را در بر گرفته است. از همین رو این کتاب شامل مباحث مختلف اسلامی از تفسیر قرآن و تاریخ تافقه و کلام و ... است و به حق آن را دائرة المعارف تشیع نامیده‌اند.

علامه مجلسی در راستای فعالیت‌های حدیثی خود پیش از تألیف بحار الأنوار دو اقدام مهم را برای احیای کتب روایی شیعه انجام داد:

۱. تفحص گسترده برای یافتن کتاب‌های معتبر حدیثی^۲

۲. تصحیح و استنساخ نسخه‌های به دست آمده^۳

انگیزه تألیف: جوامع حدیثی شیعه که تا عصر علامه مجلسی نوشته شده بود، عمدتاً جامع احادیث فقهی بود و کمتر به مباحث غیر فقهی پرداخته بودند. چنانکه مرحوم کلینی در بخش اصول الکافی بخشی از احادیث غیر فقهی را گرد آورده بود، اما همچنان احادیث بسیار دیگری از امامان شیعه در موضوعات مختلفی همچون معارف، اخلاق، تاریخ و غیره در لابه‌لای کتاب‌های روایی شیعه وجود داشت که تا آن زمان در یک جا گرد نیامده و نظم موضوعی نیافته بود.

علامه مجلسی ابتدا بدون آنکه در پی تألیف بحار باشد، فهرستی موضوعی

۱. مرحوم سید محسن امین در اعیان الشیعه ۱۲ عنوان از آثار عربی ایشان را نام برده است، رک: ج ۹، ص ۱۸۳؛ اما آقایی احمد عابدی در کتاب آشنایی با بحار الأنوار با تتبعی که انجام داده‌اند تعداد عناوین آثار

عربی علامه مجلسی را به ۲۰ اثر رسانده است. رک: ص ۶۸ و ۶۲.

۲. بحار الأنوار، ج ۱، ص ۳ و ۴.

۳. همان، ص ۴.

اولین بار به صورت مستقل مطرح کرده است، مانند کتاب العدل و المعاد، کتاب السماء و العالم و کتاب قصص الانبیاء، بحار الأنوار چاپ‌های متعددی دارد، مشهورترین آن چاپ ۱۱۰ جلدی بحار است.^۱ از مزایای این چاپ باورقی‌های ارزشمند علامه طباطبائی بر ۷ جلد اول بحار

۵. کتاب قصص الانبیاء (مطابق با جلد ۱۱ - ۱۲)

۶. کتاب تاریخ نبی و احوال ص (مطابق با جلد ۱۵ - ۲۲)

۷. کتاب الإمامة و فیه جوامع ص (مطابق با جلد ۳۳ - ۳۷)

۸. کتاب الفتن و فیه ما جرى بعد النبی ص من غضب الخلافة و غزوات امیرالمؤمنین ص (مطابق با جلد ۲۸ - ۳۴)

۹. کتاب تاریخ امیرالمؤمنین صلوات الله علیه و فضائله و احواله (مطابق با جلد ۳۵ - ۴۲)

۱۰. کتاب تاریخ فاطمة و الحسن و الحسين صلوات الله علیهم و فضائلهم و معجزاتهم (مطابق با جلد ۴۳ - ۴۵)

۱۱. کتاب تاریخ علی بن الحسین و محمد بن علی الباقر و جعفر بن محمد الصادق و موسی بن جعفر الکاکم صلوات الله علیهم و فضائلهم و معجزاتهم (مطابق با جلد ۴۶ - ۴۸)

۱۲. کتاب تاریخ علی بن موسی الرضا و محمد بن علی الجواد و علی بن محمد الهادی و الحسن بن علی العسكري و احوالهم و معجزاتهم صلوات الله علیهم (مطابق با جلد ۴۹ - ۵۰)

۱۳. کتاب الغیبة و احوال الحجّة القائم صلوات الله علیه (مطابق با جلد ۵۱ - ۵۳)

۱۴. کتاب السماء و العالم، این کتاب شامل مطالبی درباره عرش کرسی، افلاک، عناصر، موالید، فرشتگان، جن، انس، وحوش، پرندگان و دیگر حیوانات و نیز ابواب صید و زیاده و طب است (مطابق با جلد ۵۴ - ۶۳)

۱۵. کتاب ایمان و الکفر و مکام الأخلاق (مطابق با جلد ۶۴ - ۷۰)

۱۶. کتاب الآداب و السنن و الأولم و التواهی و الکبائر و المعاصی و فیه ابواب الحدود (مطابق با جلد ۷۰ - ۷۳ و ۷۶)

۱۷. کتاب الروضة و فیه المواعظ و الحکم و الخطب (مطابق با جلد ۷۴ و ۷۵)

۱۸. کتاب الطهارة و الصلاة (مطابق با جلد ۷۷ - ۸۸)

۱۹. کتاب القرآن و الدعاء (مطابق با جلد ۸۹ - ۹۲)

۲۰. کتاب الزکاة و الصوم و فیه أعمال السنة (مطابق با جلد ۹۳ - ۹۵)

۲۱. کتاب الحج (مطابق با جلد ۹۶ و ۹۷)

۲۲. کتاب المزار (مطابق با جلد ۹۸ و ۹۹)

۲۳. کتاب المغفرة و الإیفاعات (مطابق با جلد ۱۰۰ و ۱۰۱)

۲۴. کتاب الأحکام (مطابق با جلد ۱۰۱ و ۱۰۲)

۲۵. کتاب الإجازات (مطابق با جلد ۱۰۴ - ۱۰۷)

۱. چاپ ۱۱۰ جلدی بیروت عیناً عکس برداری از چاپ ۱۱۰ جلدی ایران است، با این تفاوت که در چاپ ایران، سه جلد چهارم بحار که توسط آقای سید هدایت الله مسترحمی تنظیم و در جلد‌های ۵۴ و ۵۵ و

است^۱ البته میزان استفاده علامه مجلسی از منابع مختلف یکسان نیست. وی برای حدود ۸۰ منبع از مصادر بحار اسم رمز مشخص کرده است که این کتب در حقیقت منابع اصلی بحار به شمار می‌روند. وی سپس ۸۵ منبع از اهل سنت را نیز نام برده که در تدوین بحار از آنها استفاده کرده است.^۲ این منابع از حیث تنوع موضوعات بسیار گسترده‌اند و شامل کتب حدیث، فقه، اصول، تفسیر، رجال، انساب، تاریخ، کلام، فلسفه و لغت می‌شوند. بخش زیادی از این منابع به منظور شرح و تبیین روایات مورد استفاده قرار گرفته است.

نکته قابل توجه آنکه مرحوم مجلسی به خاطر اشتباه کتب اربعه، از آنها مطالب فراوانی نقل نکرده است، وی علت این امر را متواتر و محفوظ بودن این کتاب‌ها دانسته است.^۳ البته از میان کتب اربعه کتاب الکافی از این قاعده مستثناست و بیش از ۳۵۰۰ مورد به آن استناد شده است که عمدتاً روایات غیر فقهی الکافی است.

ساختار کتاب بحار الأنوار

کتاب بحار الأنوار مشتمل بر یک مقدمه و ۲۵ کتاب (بخش اصلی) و ده‌ها هزار حدیث است. شیوه چینش مطالب در بحار بسیار متأثر از کتاب الکافی است، البته تفاوت‌هایی هم در این بین دیده می‌شود.^۴ از جمله اینکه علامه برخی ابواب و موضوعات را برزی

۱. در بین این منابع به غیر از کتاب شهاب الأخبار بقیه کتب کاملاً شیعی است. علامه مجلسی، قاضی نعمان بن محمد صاحب دغانم الاسلام را هم شیعه می‌داند.

۲. ر.ک: بحار الأنوار ج ۱، ص ۴۸۴۶، جدول این رموز در فصل مقدمه و نیز در پایان برخی از مجلدات بحار آمده است.

۳. از این ۸۵ منبع، ۲۰ مورد کتب لغت، ۱۳ مورد کتب شرح احادیث و ۵۲ مورد کتب حدیث، تاریخ و ... از اهل سنت است.

۴. ر.ک: بحار الأنوار ج ۱، ص ۴۷. وی در این باره می‌نویسد: «إنا إنما تركنا إيراد أخبار بعض الكتب المتواترة في كتابنا هذا كالكتب الأربعة لكونها متواترة مقبولة لعله لا يجوز السعي في نسخها و تركها».

۵. فهرست بخش‌های بیست و پنج‌گانه بحار بر اساس تقسیم مؤلف، همراه با شماره جلد آن مطابق با چاپ‌های صد و ده جلدی بیروت عبارت‌اند از:

۱. کتاب العقل و العلم و الجهل (مطابق با جلد ۱ و ۲)
۲. کتاب التوحید (مطابق با جلد ۳ و ۴)
۳. کتاب العدل و المعاد (مطابق با جلد ۵ - ۸)
۴. کتاب الاحتیاجات و المناظرات و جوامع العلوم (مطابق با جلد ۹ و ۱۰)

۴. استفاده از مصادر کم‌یاب و نسخه‌های تصحیح شده: یکی از ارزش‌های بسیار مهم بحار الأنوار این است که کتاب‌های زیادی در دست علامه مجلسی بوده که برخی از آنها پس از او ضایع شده و به دست ما نرسیده‌اند و اگر علامه مجلسی مطالب آنها را در بحار نقل نکرده بود، ما اطلاعی از محتوای آنها نداشتیم.

۵. توضیح و تفسیر احادیث: علامه مجلسی در موارد زیادی پس از نقل حدیث به شرح روایت و توضیح واژگان غریب حدیث پرداخته است. شروح علامه مجلسی یکی از مهم‌ترین مزایای کتاب بحار به شمار می‌رود.

۶. گزارش اسناد و متون متعدد در هر موضوع: یکی دیگر از ویژگی‌های بحار الأنوار آن است که چون غالب روایات هر موضوع یک‌جا نقل می‌شود، برای محقق این امکان فراهم می‌شود که تشخیص دهد روایات این موضوع متواتر است یا مستفیض یا خبر واحد. همچنین مشاهده روایات هم‌مضمون در کنار یکدیگر، به تشکیل خانواده حدیثی و فهم دقیق‌تر کلام معصوم کمک به‌سزایی می‌کند.

تذکر: یکی از اهداف مهم علامه در بحار، ثبت و دسته‌بندی روایات به منظور جلوگیری از نابودی آنها بود، تا بدین وسیله میراث حدیثی شیعه را به نسل‌های بعدی منتقل سازد تا بدین وسیله راه پژوهش و ارزیابی روایات همچنان بر روی آیدگان باز باشد. بحار دریایی است از گسورهای قیمتی و درّهای گرانمای روایات معصومان علیهم‌السلام که گاه در کنار آنها اخبار و مقولات ضعیف و بی‌اساس نیز مشاهده می‌شود. بر این اساس، استفاده از این مجموعه برای کسانی مناسب است که تخصص لازم در ارزیابی سننای و متنی احادیث را نداشته باشند.

سفینه البحار: از آنجا که بحار مجموعه‌ای گسترده از روایات در موضوعات مختلف است یافتن مطلب از چنین مجموعه عظیمی نیاز به فهرستی مناسب و کارآمد داشت که مرحوم محدث قمی (مؤلف کتاب مفاتیح الجنان) با تألیف کتاب سفینه البحار تا حد زیادی آن را مرتفع ساخت.

این اثر، تنظیم الثبانی موضوعات و گزیده‌ای از روایات بحار الأنوار علامه مجلسی همراه با اضافاتی از شیخ عباس قمی است.

خاتمه

در دوران معاصر نیز مجموعه‌های حدیثی متعددی همچون جامع احادیث الشیعه فی

است که در پاورقی با رمز «ط» مشخص شده‌اند.

برنامه‌های رایانه‌ای: متن بحار در نرم افزارهای مختلفی مانند: معجم فقهی، مکتبه اهل البیت، جامع الاحادیث نور ۲ و نیز نور ۲/۵ (با اعراب کامل متن) و برنامه نشر حدیث موجود است.^۱ در نرم افزار معجم موضوعی بحار الأنوار نیز امکان دسترسی به مطالب و موضوعات متنوع کتاب از طریق جستجوی لفظی و معنایی فراهم گردیده است.

ویژگی‌ها و مزایای کتاب بحار الأنوار

مهم‌ترین ویژگی‌های بحار عبارت‌اند از:

۱. ذکر آیات قرآن: علامه هر بابی را با آیات مناسب با عنوان باب آغاز نموده و پس از آن اگر این آیات احتیاج به تفسیر داشته باشند، کلمات مفسران را نقل کرده است.^۲ و پس از آن روایات باب را نقل می‌کند. چون آیات مربوط به هر موضوع در کنار هم قرار گرفته و روایات تفسیری آنها نیز در پی آمده است؛ بنابراین می‌توان بحار الأنوار را تفسیر روایی و تفسیر موضوعی قرآن نیز نامید.

۲. جامعیت بحار نسبت به موضوعات مختلف: بررسی عناوین و روایات بحار الأنوار نشان می‌دهد که این کتاب مسائل مختلف و متنوع دینی را در بر گرفته است و تقریباً هیچ موضوعی از موضوعات گوناگون اسلامی نیست، مگر آنکه علامه مجلسی بدان پرداخته و روایات آن را گرد آورده است.

۳. ذکر رساله‌های مستقل در بحار الأنوار: علامه مجلسی ضمن بحث‌های خود در بحار الأنوار، گاهی به کتاب‌ها یا رساله‌هایی برخورد کرده که به جهت اختصار آن رساله و شدت ارتباط موضوع آن با بحث‌های بحار الأنوار، آن رساله را به صورت کامل و یک‌جا نقل کرده است که تعداد آنها بالغ بر بیست و پنج کتاب است.^۳

۵۶ یعنی دقیقاً سه جلد میانی این دوره درج شده بود، در چاپ بیروت به جلدات آخر (۱۰۸ و ۱۰۹ و ۱۱۰) منتقل شده است. از این رو، شماره جلد‌های ۵۴ تا ۱۰۷ بیروت سه شماره با چاپ ایران اختلاف دارد؛ مثلاً مطلب جلد ۱۰۰ چاپ بیروت عیناً مطابق جلد ۱۰۳ چاپ ایران است.

۱. برای اطلاع بیشتر در این باره رک: «بررسی نرم‌افزارهای مرتبط با بحار الأنوار: یادنامه مجلسی»، ج ۱، ص ۳۶۷-۳۹۶.

۲. بحار الأنوار، ج ۱، ص ۴.

۳. نام برخی از این رساله‌ها عبارت است از: رساله امام هادی علیه‌السلام در پاسخ به جبر و تفویض و اثبات عدل الهی، مسائل علی بن جعفر، رساله استحاله السهو علی النبی، قصه جزیره خضر، کتاب طب النبی صلی‌الله‌علیه و آله و سلم، منسوب به ابوالعباس مستوفی، رساله الحقوق از امام سجاده علیه‌السلام، توحید مفصل.

۲. در این مجموعه تلاش شده تا موضوع‌بندی احادیث با دقت نظر انجام گیرد و از تکرار احادیث یا تداخل عناوین در حد امکان خودداری شود.

۳. میزان الحکمه به بیان روایات فقهی نظر ندارد و تنها به ذکر احادیثی که مضمون اخلاقی یا اجتماعی در بر دارند و یا مرتبط با مسائل فکری و اعتقادی است، می‌پردازد.

این اثر شامل بیش از دو هزار آیه، ۵۴۶ مدخل اصلی، ۴۲۶۰ مدخل فرعی و ۳۳۰۳۰ روایت با حذف اسناد است. عناوین اصلی کتاب بر اساس الفبای ریشه موضوعات تنظیم شده است که از مدخل «اینها» (ریشه اثر) شروع و به مدخل «یقین» (ریشه یقین) ختم می‌شود. هر عنوان اصلی زیرمجموعه‌ای از عناوین فرعی را در بر دارد. به طور مثال مدخل «صادق» شامل این عناوین اصلی است: «صبح، صبر، صحبت، صحت، صدق، صدیق و صديق». ترجمه عناوین فرعی زیر مجموعه عنوان صدیق (دوست) این چنین است: شناخت فرد از طریق دوستان او، همانندی نفوس، گرایش انسان به همگان خود، همنشین بد، افراد شایسته دوستی، یاران شایسته، و...

گزیده‌ای از مهم‌ترین مدخل‌ها و احادیث این کتاب در مجموعه‌ای به نام منتخب میزان الحکمه در یک جلد منتشر شده که شامل ۴۱۹ مدخل اصلی، ۱۹۰۰ مدخل فرعی و ۶۸۴۸ حدیث است.

پژوهش

۱. برخی از آثار فارسی و عربی علامه مجلسی رحمته‌الله علیه را نام ببرید.
۲. فعالیت‌های علامه مجلسی رحمته‌الله علیه را در احیای کتب حدیثی شرح دهید.
۳. منابع کتاب میزان الحکمه را نام ببرید و بیان کنید چیش ابواب و احادیث در این کتاب بر چه اساسی است.

پژوهش

۱. موضوع: را در نظر بگیرید و با مراجعه به کتاب سفینه البحار به این سوالات پاسخ دهید:
(الف) مؤلف ذیل چه ریشه‌ای از این موضوع بحث کرده و چند روایت آورده و روایات را از کدام ابواب بحار انتخاب کرده است؟
(ب) این ابواب در بحار دارای چند روایت بوده و در نقل سند و متن آنها چه تغییری رخ داده است؟

احکام الشریعة (تألیف اسماعیل معزی ملازیری زیر نظر آیت الله بروجردی) آثار الصادقین (تألیف مرحوم آیت الله شیخ صادق احسانبخش (م ۱۳۸۰ ش)، الحیة (تألیف برادران محمدرضا، محمد و علی حکیمی) و میزان الحکمه نوشته شده‌اند. از میان این مجموعه‌ها تنها به معرفی کتاب میزان الحکمه اکتفا می‌کنیم.

میزان الحکمه

کتاب میزان الحکمه^۱ تألیف حجة الاسلام والمسلمین محمد محمدی ری‌شهری معجمی کارآمد برای دسترسی سریع و آسان به احادیث معصومان علیهم‌السلام درباره موضوعات گوناگون است. احادیث این کتاب بیشتر برگرفته از دو کتاب جامع حدیثی شیعه و سنی یعنی بحار الأنوار علامه مجلسی (م ۱۱۱۰ ق) و کز العمال تألیف حسام‌الدین هندى (م ۹۷۵ ق) است. میزان الحکمه به فارسی و چند زبان دیگر نیز ترجمه شده است.^۲

مؤلف در مقدمه کتاب، انگیزه خود از تألیف کتاب را چنین بیان می‌کند:

من ملاحظه کردم که کار گردآوری و باب‌بندی روایات و احادیث مربوط به قضایای فقهی، اعم از عبادات و معاملات، به گونه‌ای تقریباً کامل انجام گرفته است؛ اما در خصوص مسائل فکری، اخلاقی و اجتماعی سوگمندها چیزی یافت نمی‌شود و اگر هم کوشش‌هایی صورت پذیرفته باشد، تقریباً قابل ملاحظه نیست.^۳

میزان الحکمه از چند ویژگی برخوردار است:

۱. هدف از ارائه چنین اثری نگاه جامع به معارف دینی است که فهم عمیق تعالیم الهی را به دنبال دارد. این نگاه، محصول تفسیر هر آیه و یا روایت در منظومه هماهنگ گزاه‌های دینی است. میزان الحکمه با کنار هم نهادن آیات و روایات مربوط به هر موضوع، رسیدن به این هدف را تسهیل می‌کند.

۱. میزان الحکمه نخست در ده جلد به چاپ رسید، سپس در چهار جلد همراه با یک جلد فهرست با اصلاحات سودمندی عرضه گردید. چاپ اخیر این مجموعه به همراه ترجمه فارسی آن در ۱۵ جلد با فهرست‌های سودمند توسط مؤسسه فرهنگی دارالحديث منتشر شده است.

۲. مجموعه میزان الحکمه مقدمه طرح بزرگی است که در آن تمامی روایات مرتبط با مسائل فکری، اخلاقی و اجتماعی از منابع مختلف حدیثی شیعه و اهل سنت استخراج شده و در ذیل موضوعات مشخص در یک مجموعه بزرگ به نام موسوعه میزان الحکمه عرضه خواهد شد بخشی از این موسوعه تاکنون منتشر گردیده است.^۳ میزان الحکمه، ج ۱، ص ۱۴۱۳.

ج) آدرس روایات ذیل این ریشه را طبق دو چاپ ۱۱۰ جلدی ایران و بیروت بنویسید.

۲. زیر موضوعات در بحث ازدواج و نیز دوستی را از میزان الحکمه با نقل سه روایت در هر مورد گزارش کنید.

۳. با مراجعه به مطالب کتاب، جدول صفحه بعد را کامل کنید:

نام کتاب	مؤلف	قرن/محل و تاریخ کتاب وفات	موضوع تقریبی	تعداد نسخه	انتخاب مربوط	ذکر آیات معارض	روایات
کافی							
فقیه							
تهذیب							
استبصار							
وافی							
بحار الأنوار							
وسائل							
الشعبة							

آشنایی با منابع حدیثی ۲

تک نگاری ها

مهدی غلامعلی^۱

راویان بزرگ و یاران سخت کوش معصومان علیهم السلام با پیروی از فرمان های ارزشمند ایشان برای حفظ و انتقال فرهنگ حدیثی شیعه به کتابت حدیث روی آوردند و حتی در دوران ممنوعیت کتابت حدیث به این منع حکومتی وقعی ننهادند. تدوین صدها کتاب حدیث ثمره تلاش علمی نویسندگان شیعه در سه قرن نخست است و خوشبختانه نام و حتی بخشی از متون آنها نیز تاکنون باقی مانده است.

اگرچه بسیاری از نگارش های ایشان در نامهربانی های تاریخ از بین رفته ولی اسامی و عناوین آنها و حتی بخشی از متون آنها به همت بزرگان شیعه تاکنون جاویدان مانده است. با بررسی کتاب های فهرست^۲ می توان به اسامی نگاشته های حدیثی در این دوران پی برد همچنین بخش قابل توجهی از متون آنها به جوامع حدیثی و کتب روایی پسینیان راه یافته است.

۱. مهدی غلامعلی در سال ۱۳۵۳ در تهران متولد شد. تحصیلات حوزوی خود را در همان شهر آغاز کرد و سپس راهی حوزه علمیه قم شد و در نزد عالمان فرهیخته دانش آموخت. تحصیلات جدید را در مقطع کارشناسی ارشد به پایان برد و هم اینک دانشجوی دکتری مدرسی معارف اسلامی است. فعالیت های علمی پژوهشی خود را در سال ۱۳۷۵ با درود به مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث سامان داد و تاکنون ۱۹ اثر علمی را تألیف و با تصحیح کرده است و مشاوره علمی چند پایان نامه را بر عهده گرفته است. حجة الاسلام غلامعلی هم اینک عضو هیئت علمی دانشکده علوم حدیث شهر ری و همچنین پژوهشگر گروه تاریخ حدیث پژوهشکده علوم و معارف حدیث قم هستند.

۲. به کتاب هایی که فهرست اسامی کتاب های پسینیان را همواره با معرفی آنها گرد آورده اند فهرست می گویند؛ همانند الفهرست شیخ طوسی، فهرست منتخب الدین رازی، فهرست ابن ندیم و... گفتنی است که فهرست نگاری یکی از سبک های نگارشی رجال شیعه است. در این شیوه نگارشی، فهرست نگار باید طریق خود را تا کتاب های معرفی شده بیان کند. مهم ترین کتاب های رجالی به این سبک عبارت اند از: فهرست اسماء مصنفی (الشیعه) رجال النجاشی و الفهرست شیخ طوسی.